

СТОРИНКА ПЕДАГОГІЧНОГО ГРІНЧЕНКОЗНАВСТВА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Анотація. У статті висвітлено обставини створення, проаналізовано зміст та з'ясовано значення для педагогічного грінченкознавства останньої опублікованої праці відомого українського педагога В. Дурдуківського «Педагогічна діяльність Б. Грінченка» (1929).

Ключові слова: В. Дурдуківський, Б. Грінченко, педагогічне грінченкознавство, українська національна школа.

У травні 2010 р. виповнилося 100 років від дня смерті відомого українського поета, письменника, драматурга, літературного критика, перекладача, мовознавця, фольклориста, етнографа, педагога, громадського діяча Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910). Ця дата стала поштовхом для низки публікацій, автори яких (В. Біленко, Н. Кир'ян, А. Мовчун та ін.) намагаються на новому, більш високому рівні усвідомити значення діяльності цієї неординарної особистості, зокрема на терені національної освіти. Особливо звертає на себе увагу серія статей завідувача науково-дослідної лабораторії грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка Антоніни Мовчун, де наводяться нові архівні документи.

Важливою складовою етапного оновленого системного аналізу такого явища, як педагогічна персоналія Б. Грінченка, є ретроспективний погляд на динаміку розвитку самого педагогічного грінченкознавства. Адже до висвітлення участі цього діяча у громадсько-педагогічному та громадсько-просвітницькому русі української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. у різні часи прилучилося багато непересічних дослідників. Серед них – Сергій Єфремов, Анатолій Погрібний, В'ячеслав Прокопович, В'ячеслав Чорновол, Григорій Шерстюк. Слід зазначити, що в історіографічних оглядах сучасних грінченкознавців, як правило, відсутній конкретний розгорнутий матеріал про надзвичайно цікаву працю Володимира Дурдуківського «Педагогічна діяльність Б. Грінченка» (1929). Водночас у публікаціях, присвячених самому В. Дурдуківському, здебільшого лише констатується факт існування у спадщині педагога такої праці. На нашу думку, ситуація значною мірою пояснюється раритетністю першоджерела. Тому мета цієї статті – висвітлити обставини створення праці В. Дурдуківського «Педагогічна діяльність Б. Грінченка», проаналізувати зміст і з'ясувати її значення для педагогічного грінченкознавства.

Зауважимо, що в перші роки радянської влади ім'я Б. Грінченка продовжувало користуватися тією широкою популярністю, якої набуло в період національно-визвольних змагань. Певною мірою цьому сприяла проголошена ХІІ з'їздом ВКП(б) у 1923 р. політика коренізації. Зокрема, вона мала забезпечити інтенсифікацію запровадження навчання, діяльність культосвітніх закладів, видання книжок, газет, журналів мовами корінних національностей. Таким чином нове центральне керівництво намагалося досягти визнання з боку багатонаціонального населення країни, яке через асимілятивну, шовіністичну політику російського царату довгий час було позбавлене можливості повноцінно розвивати свої національні культури.

В Українській СРР коренізація набула форми українізації. Разом з іншими рідномовними навчальними книжками в початкових класах українських шкіл республіки в цей період використовувалися і підручники Б. Грінченка – буквар «Українська граматка до науки читання й писання» (1907, 1917, 1918, 1921) та читанка «Рідне слово» (1912, 1917), що високо цінувалися за цікавий та змістовний матеріал. Портрети педагога як активного борця за право існування національної системи освіти вивішувалися у класах, а ряд навчальних закладів та просвітницьких товариств носили його почесне ім'я. Учні, вчителі, члени товариств листувалися чи особисто спілкувалися з дружиною Бориса Дмитровича – українською письменницею, перекладачем, педагогом Марією Миколаївною Грінченко (1863–1928, літературний псевдонім Марія Загірня), котра активно займалася популяризацією творів чоловіка та опікувалася збереженням пам'яті про нього як про відданого трудівника на ниві рідної культури та освіти.

Проте наприкінці 1920-х рр. ситуація кардинально змінилася. Експансія комуністичної ідеології, утвердження жорсткого класового підходу в усіх сферах життя, різке згортання українізації, що виявилася каталізатором небажаного для керівництва країни зростання національної самосвідомості, призвели, зрештою, до масового терору, жертвою якого насамперед стала національно свідомо інтелігенція. Не залишилися поза увагою більшовицької влади і ті діячі, котрі вже відійшли за межу життя. Так, у 1928 р. ще виходив у світ десятитомник художніх творів Б. Грінченка (друкувався в Харкові протягом 1926–1930 рр.), а в книжці В. Коряка «Українська література: конспект», що була написана з позиції вульгарного соціологізму і призначалася для студентів вищих навчальних закладів як довідник з деяких питань літератури, на ім'я Бориса Дмитровича вже ставиться тавро речника зоологічного націоналізму [3, с. 99]. (У 1937 р. професора Харківського університету, завідуючого

кафедрою історії української літератури Інституту Тараса Шевченка Володимира Коряка самого буде визнано «націоналістом, троцькістом і ворогом народу» та незаконно репресовано.)

Незважаючи на вже грозову, небезпечну політичну атмосферу в країні взагалі та на явну зміну офіційної оцінки діяльності Б. Грінченка зокрема, у 1929 р. виходить праця директора Київської Першої зразкової трудової семирічної школи імені Т. Шевченка Володимира Федоровича Дурдуківського (1874–1938) «Педагогічна діяльність Б. Грінченка». Чимала за обсягом (77 сторінок) розвідка, на нашу думку, є однією з найпомітніших публікацій у педагогічному грінченкознавстві. Вона фактично стала підсумком першого етапу його розвитку, оскільки В. Дурдуківський разом із творами Бориса Дмитровича, деякими матеріалами з особистого архіву педагога, рукописом споминів його дружини «Школи, де вчителював Борис Грінченко» використав також усі відповідні значущі публікації, які після смерті діяча побачили світ протягом дорадянського періоду. Автори більшості цих публікацій, зокрема статей у журналі «Світло», нарисів у збірнику «Над могилою Бориса Грінченка» (1910) тощо, спиралися на власні спогади або на свідчення тих, хто особисто знав Бориса Дмитровича. Тому В. Дурдуківський справедливо зазначає, що хоча в таких матеріалах можна знайти чимало цікавих фактів, проте «все це ще не перевірено, критично не оцінено, не систематизовано» і «наукового опрацювання життя й діяльності Грінченка ще й не розпочато» [2, с. 4]. Ґрунтовне дослідження В. Дурдуківського і стало основою наукової, системної розробки обраного ним питання.

Варто зауважити, що В. Дурдуківський також був особисто добре знайомий з Б. Грінченком. Більше того, саме Борис Дмитрович, який був старшим на 11 років, відіграв значну роль у формуванні його світогляду. Їхнє приятелювання почалося після переїзду сім'ї Грінченків до Києва у 1902 р., коли місцева українська громада запросила Бориса Дмитровича відредагувати Словник української мови. «Власне майже не було такого дня, щоб або Грінченко сам чи з дружиною, або ми з Єфремовим не бували одні в одних, не провадили щирих дружніх розмов за склянкою чаю», – згадував наприкінці життя Володимир Федорович [цит. за: 1, с. 11–12]. Адаже певний час усі жили на одній вулиці – Гоголівській. В. Дурдуківський та відомий публіцист, літературознавець, громадсько-політичний діяч Сергій Єфремов довгий час були мешканцями будинку № 27 (не зберігся), а сім'я Грінченків протягом 1902–1905 рр. наймала квартиру в будинку № 8 (зараз на ньому встановлено відповідну меморіальну дошку). Оцінюючи на схилі віку ці дружні стосунки, Володимир Федорович зазначав: «Після Єфремова ніхто на мене не мав такого великого впливу, як Б. Грінченко... він не тільки поглибив мої національні переконання, не тільки надав їм сили, не тільки навчив мене працювати й розуміти свої національні обов'язки, але й багато дав мені безпосередньо, як учителеві, дав мені зрозуміти всю велику вагу національної освіти й національного моменту в освіті» [цит. за: 1, с. 12]. Разом з Б. Грінченком В. Дурдуківський брав активну участь, зокрема, у створенні київської «Просвіти» (1906), заснуванні Всеукраїнської спілки вчителів і діячів освіти (1906) та в інших громадських заходах, проте у своїй праці «Педагогічна діяльність Б. Грінченка» він не спокушується на особисті спомини, а залишається в чітких межах наукового дослідження.

Починаючи виклад з оповіді про цілеспрямоване знищення російським самодержавством навіть пам'яті про Україну як про окрему національну одиницю, В. Дурдуківський зазначає, що багато хто з українських діячів у таких умовах злякався, принішк, замовк. Але ті ж самі реалії сформували з Б. Грінченка непохитного борця за визволення свого народу від царської тиранії, за культурно-національне відродження рідного краю. Борис Дмитрович був переконаний, що тільки повноцінна освіта допоможе темному, забитому, заляканому, але здібному, талановитому від природи народові добитися своїх прав, скинути соціальне та національне гноблення, вибороти краще життя. Тому він був педагогом не лише у школі, а й поза нею, не лише з дітьми, а й з дорослими, не лише в суто педагогічних працях, а й у численних публіцистичних, науково-популярних і навіть художніх творах.

Окреслюючи основні напрями педагогічної діяльності Б. Грінченка, В. Дурдуківський в окремих розділах свого дослідження:

- докладно висвітлює його вчительську працю в народних школах сіл Введенського, Тройчатого, Олексіївки, Нижньої Сироватки Харківської губернії (1881–1885) та села Олексіївки на Катеринославщині (1887–1893);
- розповідає про просвітницьку та видавничу роботу діяча, зокрема про його чернігівське видавництво науково-популярних та белетристичних книжок для народного й дитячого читання (1894–1901) та про діяльність Бориса Дмитровича на посаді голови київської «Просвіти» (1906–1909);
- аналізує статті Б. Грінченка, що вийшли у 1883–1886 рр. на сторінках петербурзького журналу «Русский народный учитель» («Змиевские педагогические курсы», «По поводу эмеритальной кассы

учащихся в народных школах», «Школы Змиевского уезда Харьковской губернии», «Письмо в редакцию», «Ещё по поводу письма г-ки Никифоровой», «Заметки сельского учителя о школьном деле. Цель народной школы», «Приём учеников в народную школу и ученики-учителя»), а також його виступи в чернівецькій газеті «Буковина» («Листи з України Наддніпрянської», 1892–1893), галицькому часопису «Житте і слово» («Яка тепер народня школа на Україні», 1896), петербурзькому журналі «Русское богатство» («На безпросветном пути. Об украинской школе», 1905), київській газеті «Громадська думка» («Якої нам треба школи», 1906), брошуру «Народні вчителі й українська школа» (1906) та інші педагогічно-публіцистичні праці;

- розглядає здобутки та недоліки підручників Б. Грінченка для початкової школи – «Української граматки до науки читання й писання» (1907) та читанки «Рідне слово» (1912);

- виділяє питання виховання та навчання дітей, життя народної школи, культурно-освітньої праці серед і для народу в художніх творах Бориса Дмитровича, зокрема в оповіданнях «Екзамен» (1886), «Ксеня» (1888), «Непокірний» (1890), «Каторжна» (1891), «Украла» (1891), «Дзвоник» (1898), повістях «Сонячний промінь» (1890), «На розпутті» (1891), «Серед темної ночі» (1900), «Під тихими вербами» (1901), комедії «Нахмарило» (1895–1899), драмі «На громадській роботі» (1898–1899) тощо.

Підбиваючи підсумок свого ґрунтовного дослідження, В. Дурдуківський зазначає, що «Грінченко, як педагог, не утворив нової, оригінальної системи освіти, не виробив цікавих, самостійних метод і способів педагогічної роботи, не зробив ніяких цінних винаходів у сфері педагогіки. Він усе своє життя боровся за рідну школу, за право її існування. В ті прокляті часи, коли жив Грінченко, саме ця робота вимагала до себе якнайпильнішої уваги: перше, ніж утворювати свої системи й методи освіти, треба було вибороти рідній школі право на існування. І великий громадянин, ентузіаст Грінченко, ні хвилинки не вагаючись, кидає всю свою іншу, любішу йому роботу, іде, куди кличе його голос суворої «повинності», неблаганного обов'язку, доводить потребу рідної школи, популяризує, захищає ідею рідної освіти, розчищає шлях новій школі» [2, с. 76–77].

Наприкінці 20-х років ХХ ст., констатує В. Дурдуківський, у жодного радянського громадянина вже не виникало сумнівів щодо значення рідної школи. Водночас, як зазначає він, створення української школи певним чином знижує актуальність педагогічних творів Б. Грінченка («Справді бо, хто в наші часи цікавиться боротьбою за рідну школу, коли ми її вже давно, завдяки революції, маємо» [2, с. 77]), а це поступово призводить до забуття Б. Грінченка як педагога. Намагаючись протистояти цьому процесу, В. Дурдуківський запитує своїх читачів: «Чи наша ж сучасна рідна школа до деякої міри не дочка Грінченкова? І всі ми, вільні творці нової, дійсно народної, соціалістичної школи, діячі рідної, широко розгорнутої культури, хіба до деякої міри не діти Грінченкові? Хіба ми не працюємо на тому, колись такому занедбаному, вкритому камінням, густим бур'яном порослому полі, що невпинно орав, своїм гірким потом поливав, своєю невтомною працею до великого революційного засіву готував наш незабутній попередник Грінченко? Хіба Грінченко не дає нам найкращого прикладу самовідданої, несвоєкорислової, великої роботи на широкій освітній ниві, що ще так просить, так потребує щирих, енергійних працівників?» [2]. Зрештою, В. Дурдуківський завершує свою розвідку сподіваннями, «що вдячні нащадки, сини великої революції, будуючи нове життя, утворюючи нову школу, борючись за нову, соціалістичну культуру, не забудуть самовідданого орача народної освіти Бориса Грінченка, що «про нього в їх згадка не згине», що «ще довго його діло не вмере серед їх» [2].

Зауважимо, що В. Дурдуківський був серед тих, хто завдяки здобуткам Лютневої революції отримав можливість безпосередньо втілювати в життя мрію Б. Грінченка про національну школу. Саме він у жовтні 1917 р. після недовгого директорування українського громадського та політичного діяча, професора Київського політехнічного інституту, вченого-хіміка та художника Петра Холодного очолив засновану вже у березні 1917 р. Першу українську гімназію ім. Т. Шевченка в Києві (у радянський час – Перша зразкова трудова семирічна школа ім. Т. Шевченка). Відповідно до своїх переконань Володимир Федорович створив у школі, в якій викладав українську мову і літературу та обіймав посаду директора понад 10 років, глибоко продуману систему українського національного виховання [6; 7]. Зокрема, учні часто спілкувалися з багатьма відомими українськими діячами, серед яких була і дружина Б. Грінченка Марія Миколаївна. До самої смерті у 1928 р. вона брала активну участь у житті цього навчального закладу – була його почесним членом, виступала на урочистих зборах, відвідувала дитячі концерти та виставки, жертвувала кошти на шкільну стипендію ім. Т. Шевченка, дарувала книжки шкільній бібліотеці, присвятила школі переклад повісті Г. Мальо «Без сім'ї» тощо. Діти ж читали художні твори Б. Грінченка (у школі, наприклад, було проведено суд-диспут над персонажем його роману «На розпутті»), декламували зі сцени байки Бориса

Дмитровича, неодноразово виконували фрагменти дитячої опери Миколи Леонтовича за однойменною казкою письменника «На русалчин Великдень», яку композитор почав писати на прохання В. Дурдуківського (до речі, сам Володимир Федорович у цих інсценізаціях також виконував одну з ролей, оскільки мав не лише чудовий голос, а й демократичну вдачу).

Багатий практичний педагогічний досвід та схильність до наукової роботи (В. Дурдуківський є також автором цілого ряду інших педагогічних праць) дали змогу Володимирові Федоровичу, починаючи з 1919 р., тісно співпрацювати з Всеукраїнською академією наук (ВУАН). По-перше, його школа стала дослідною при ВУАН, по-друге, сам діяч виконував обов'язки голови термінологічної комісії, члена-редактора комісії словника української живої мови (між іншим, таку ж посаду обіймала і М. Грінченко) та очолював науково-педагогічну комісію, що входила до складу історико-філологічного відділу академії. Кілька років члени педагогічної комісії друкували результати своїх досліджень у часописах, які здебільшого орієнтувалися на широке коло читачів. Проте відчувалася нагальна потреба у спеціальному виданні, де автори не були б змушені адаптувати наукові тексти до рівня розуміння пересічного читача, а також могли б публікувати великі за обсягом статті. Зрештою розгортання видавничої діяльності ВУАН дало змогу науково-педагогічній комісії розпочати видання своїх «Праць». Перший їх том вийшов у 1929 р. під загальною редакцією В. Дурдуківського. Саме до нього й увійшло його дослідження «Педагогічна діяльність Б. Грінченка». На жаль, ця публікація була останньою в житті діяча. Піклуючись про збереження для нащадків імені Б. Грінченка («все ж дуже сумно буде, коли ми зовсім забудемо Грінченка, що так багато зробив для рідної школи, що так талановито й енергійно боровся за неї, що готував, рівняв шлях нашої новій революційній, соціалістичній школі» [2, с. 77]), В. Дурдуківський, мабуть, чудово розумів очевидне – «забуття» цього діяча в нових політичних умовах відбувається вже не через втрату гострої актуальності його творів. Та й процес, який В. Дурдуківський компромісно називає «забуттям», власне, радше мав назву «політична переоцінка». Адже в тому ж 1929 р. виходить новий посібник для вищих навчальних закладів В. Коряка «Нарис історії української літератури: буржуазне письменство», де Б. Грінченку присвячено окремий розділ. У ньому автор, зокрема, пише, що цей письменник, як і Олена Пчілка, «багато зробив для утворення дитячої і особливо юнацької літератури, перейнятої наскрізь войовничим націоналізмом», що його повістями «зачитувалися провінційальні панночки і національна свідома інтелігентська молодь, і безперечно, ті писання Грінченка багато одвернули тієї молоді з соціалістичного на націоналістичний шлях, апофеозом якого була петлюрівщина». Тут також В. Коряк зазначає, що численні просвітницькі праці Б. Грінченка мали величезний вплив на українську дрібнобуржуазну інтелігенцію, він «був фундатор тієї літературної течії, що зветься просвітянством, душею цього руху, дійсним батьком просвітянської літератури. Виховані од нього кадри просвітян-культурників створили згодом культ Бориса Грінченка, який не геть зник і досі (тільки недавно школу ім. Бориса Грінченка в Харкові переіменовано на школу ім. Карла Маркса і то не без певної опозиції деяких кіл)» [4, с. 444–445].

Намагаючись зовні бути лояльним до влади, В. Дурдуківський для себе давав реальну загальну оцінку перебігу подій. 31 грудня 1928 р. він занотує у своєму щоденнику: «Гурток змовників, мало не карних злочинців, безпринципних, аморальних людей, що зветься Комуністичною партією, всіх і все давить і глушить, не дає жити, дихати, позбавив усіх і все прав і волі, робить страшні, нечувані в історії насильства» [цит. за: 1, с. 51]. Цей внутрішній протест педагога чудово зчитувався «компетентними органами». У липні 1929 р. В. Дурдуківського арештовують у зв'язку із звинуваченням у членстві в міфічній контрреволюційній Спілці визволення України (СВУ). Спочатку його засуджують на 8 років ув'язнення, проте у червні 1930 р., з огляду на тяжкий стан здоров'я, звільнюють. Звільнюють, мабуть, з метою проведення показового цькування. Через відсутність паспорта Володимир Федорович не міг влаштуватися на роботу навіть сторожем, голодував, його уникали знайомі, колишні учні та їхні батьки.

Поле негативу навколо педагога підтримувала серія публікацій, де «висвітлювалася» шкідницька діяльність шкільної групи СВУ, яку начебто очолював В. Дурдуківський. Чого лише варта була для пересічного читача опублікована в центральному педагогічному журналі «Шлях освіти» саме в момент виходу Володимира Федоровича із в'язниці стаття А. Приходька «СВУ на шкільному фронті». Її автор, зокрема, зазначав, що «роля й питома вага шкільної групи СВУ була дуже велика, бо її визначали основні політичні завдання – підготувати й виховати кадри майбутніх повстанців, отаманів-керівників повстанського руху для повалення радянської влади на Україні та реставрації капіталістичного ладу» [5, 82]. Пізніше в цьому ж часопису автор статті «Шкільна практика українського фашизму» П. Тараненко досить детально «аналізує» організацію навчально-виховної

роботи в школі В. Дурдуківського з метою демонстрації, як послідовно в ній запроваджувалися «основні принципи фашистської педагогіки» і «як за допомогою цих принципів послідовно здійснювалося націоналістичне виховання» [8, 106], не забув назвати ім'я Марії Грінченко серед тих діячів, кому учні надіслали вітання з нагоди святкування 5-річчя свого навчального закладу.

Не залишалась поза увагою добровільних чи приневолених обвинувачів В. Дурдуківського і його праця «Педагогічна діяльність Б. Грінченка». Так, на той час заступник директора Інституту соціального виховання С. Чавдаров у статті «Шкідництво на педагогічному фронті», яка вийшла на сторінках періодичного органу Народного комісаріату освіти УСРР «Комуністична освіта» влітку 1931 р., цитує слова В. Дурдуківського, котрий писав, що Б. Грінченко «розглядає релігію не як щось містичне... а, головним чином, як етнографічне [розбивка скрізь С. Чавдарова. – Н. А.] з'явище, з боку побуту, як певний народний звичай. Різдво – колядки, новий рік – щедрівки й посівання, великдень – писанки» [10, с. 48]. Ця цитата стає для автора статті в «Комуністичній освіті» аргументованим доказом шкідництва В. Дурдуківського, оскільки свідчить, що він «уникає соціальної характеристики релігійних світ та релігії взагалі» і, як і інші «агенти буржуазної фашистської педагогіки», просуває «в практику радянської школи гасло виховання «без бога», «орієнтуючи «масового педагога в кращому випадкові на арелігійне виховання» [10, с. 49], а не на організацію активної антирелігійної роботи.

28 грудня 1937 р. хворого, зламаного обставинами життя В. Дурдуківського знову заарештовують за старим звинуваченням, тобто як одного із керівників СВУ. 31 грудня 1937 р. його засуджують до розстрілу, вирок виконано 16 січня 1938 р.

Уперше кримінальна справа В. Дурдуківського переглядалася в 1956 р., проте виявилось, що ще не час, і вирок було визнано правильним [9, с. 250]. 28 січня 1965 р. Судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду УРСР знову розглянула справу В. Дурдуківського, скасувала постанову, за якою педагога було розстріляно, а саму справу закрила за відсутністю складу злочину. 11 серпня 1989 р. ухвалою Верховного Суду України усю справу СВУ було закрито через відсутність складу злочину в діях засуджених у цій справі осіб з їх повною реабілітацією. Разом з ім'ям В. Дурдуківського було реабілітовано і його публікації. Так із спецхранів до загальних фондів бібліотек повернулися поодинокі примірники першого тому «Праць науково-педагогічної комісії» ВУАН.

Завершуючи історичний екскурс з приводу праці В. Дурдуківського «Педагогічна діяльність Б. Грінченка», зазначимо, що вона стала етапною для педагогічного грінченкознавства в кількох вимірах. У праці одночасно й підбивався підсумок тим статтям, в основі яких переважно лежали особисті спогади сучасників Бориса Дмитровича і закладалися основи наукового, системного вивчення внеску педагога у розвиток національної освіти. Крім того, публікація В. Дурдуківського стала останньою перед певним періодом, коли ім'я Б. Грінченка, якщо і згадувалося, то здебільшого в негативному контексті. Динаміка рівня вивчення й оцінки педагогічної спадщини цього діяча відповідно до змін у політичній ситуації в колишньому Радянському Союзі та незалежній Україні може бути темою для окремого подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Д а н и л е н к о В. М. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко / Нац. академія наук України; Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2000. – 72 с.
2. Д у р д у к і в с ь к и й В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка / В. Дурдуківський // 36. іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1929. – № 97. : Праці наук.-пед. комісії. – Т. 1. – С. 1–77.
3. К о р я к В. Українська література: конспект / В. Коряк. – [Х.]: Держ. вид-во України, 1928. – 223 с.
4. К о р я к В. Борис Грінченко / В. Коряк // Нарис історії української літератури: буржуазне письменство: [посібник для пед. та інших вузів]. – [Х.], 1929. – С. 443–446.
5. П р и х о д ь к о А. СВУ на шкільному фронті / А. Приходько // Шлях освіти. – 1930. – № 5–6. – С. 82–91.
6. С у х о м л и н с ь к а О. В. Дурдуківський Володимир Федорович / О. В. Сухомлинська // Укр. педагогіка в персоналіях: у 2 кн.: навч. посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2: XX ст. – С. 109–117.
7. С у х о м л и н с ь к а О. В. Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка – утілення мрій української інтелігенції / О. В. Сухомлинська // Нариси з історії розвитку новаторських навч.-вихов. закладів в Україні (XX ст.): навч.-метод. посіб. / За ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2010. – С. 157–187.
8. Т а р а н е н к о П. Шкільна практика українського фашизму / П. Тараненко // Ком. освіта. – 1932. – № 4–5. – С. 92–108.
9. Х о р у н ж и й Ю. Педагог Володимир Дурдуківський і його школа / Ю. Хорунжий // Хорунжий Ю. Мужі чину: історичні парсуни. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – С. 232–250.
10. Ч а в д а р о в С. Шкідництво на педагогічному фронті / С. Чавдаров // Ком. освіта. – 1931. – № 7–8. – С. 38–56.